

Графиня Антоніна Блудова та Острог

У квітні 2013 року виповнюється 200 років від дня народження графині Антоніни Дмитрівни Блудової – письменниці, благодійниці, з 1863 р. – камер-фрейліни імператорського двору.

Блудови – російський дворянський рід. За сімейними переказами, засновником роду був Блуд Івещій (Іона), боярин і воєвода київського князя Ярополка Святославича. У XVI-XVII ст. Блудови служили воєводами, були московськими дворянами. З рязанської гілки роду походить Дмитро Миколайович Блудов – відомий в Росії літератор, дипломат, державний діяч. Після подій 14 грудня 1825 р. він був призначений діловодом Слідчого комітету у справах декабристів. Складена ним доповідь “про таємні політичні товариства” послужила матеріалом для вироку верховного суду, який і вирішив долі декабристів. Ця робота Д. Блудова викликала цікаву літературну полеміку: декабрист-емігрант Микола Тургенєв у книзі “*La Russie et les russes*” різко засуджує Блудова за злочинну легковажність і юридичні промахи доповіді (звинувачувальний акт посприяв суворому вироку суду, хоч і був непогано складений з літературної точки зору). Перш ніж надрукувати свою книгу про Росію, Тургенєв послав Блудову витяг з неї, просячи в листі спростувати звинувачення або, в усякому разі, пояснити. Граф залишив цей лист без відповіді. Вже по смерті Блудова його друг і біограф Єгор Ковалевський виступив проти цих закидів на захист пам’яті Блудова. Тургенєв надрукував свої “Відповіді” на книгу Ковалевського, в яких із новою силою повторює своє звинувачення.

Після закінчення справи про декабристів, з листопада 1826 року, Дмитра Миколайовича призначають помічником міністра народної освіти. У 1827 р. ним був складений указ про неприйняття дітей кріпосних селян у навчальні заклади. З 1832 р. Блудов займав посаду міністра внутрішніх справ. У 1842 р. він отримав графський титул. З 1855 р. – президент Академії наук, з 1862 р. – голова Державної ради і Кабінету міністрів.

Блудов є автором кількох історичних праць, в т. ч. “Останні години життя імператора Миколи I” (СПб., 1855). Брав участь у підготовці реформи 1861 р. щодо звільнення селян і судової реформи 1864 р. Пізніше він займався архівною діяльністю, а в 1842 і 1857 рр. керував виданням “Зводу законів Російської імперії”. У 50-ті роки бере участь у підготовці видання творів В. А. Жуковського.

Графиня Антоніна Дмитрівна Блудова (1812-1891)

У Дмитра Блудова було двоє доньок (Антоніна і Лідія) та троє синів (Володимир, Андрій та Вадим).

У сучасному науковому середовищі утвердилася думка про народження Блудової Антоніни Дмитрівни 28 квітня 1813 р., хоча точної дати народження графині ми не знаємо і до сьогодні (часом вказується дата 25 квітня).

У друкованих матеріалах станом на час смерті графині фігурують обидві дати народження: 1812 та 1813 рр. В матеріалах “Острожское св. Кирило-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. 1864-1910 гг.” (СПб., 1910) сказано, що Блудова померла 7 квітня 1891 р. і мала тоді 78 років, тобто дата народження – 1913 р. В “Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона” повідомляється, що графиня народилася 1912 р. У некролозі, надрукованому у “Волынских епархиальных ведомостях” за 1891 р., сказано, що графиня А. Блудова померла 7 квітня 1891 р., а народилася у 1812 р. і в Стокгольмі.

Відомо, що Дмитро Блудов одружився на кн. Щербатовій 28 квітня 1812 р. Тобто, народитися Антоніна Дмитрівна могла і в кінці 1812, і у квітні 1813 року. Виходячи із усього вищесказаного, на сьогодні ми не можемо встановити точної дати народження графині, тому будемо користуватися вже ustalеною – квітень 1813 року.

Антоніна Блудова отримала домашню освіту, була знайома з О. С. Пушкіним, М. В. Гоголем, М. М. Карамзіним, В. А. Жуковським, М. Ю. Лермонтовим, К. С. Аксаковим, З. С. Уваровим, П. М. Батюшковим та багатьма іншими.

О. Пушкін відвідував літературне товариство Дмитра Миколайовича Блудова. Анна Оленіна так писала про сестер Антоніну і Лідію Блудових: “Познайомившись з Антоніною і Лідією, зробилися нерозлучними. Ми зблизилися душею. Наш світ – світ душі, він – світ уяви». У своїх “Записках”, опублікованих 1871 року в “Зорі”, Антоніна Дмитрівна розповіла про дружбу з О. С. Пушкіним.

Після смерті Дмитра Блудова (він помер у 1864 році) Антоніна взялася за втілення ідеї батька – розвиток жіночої освіти. Графиня організувала в місті Острозі релігійно-освітнє братство ім. Кирила і Мефодія, а при ньому – жіноче училище ім. графа Блудова (в пам’ять про батька). Братство і училище стали справою всього її життя.

Ще починаючи із 1863 р. графині Протасова та Блудова займалися пошуком грошей для підтримки різних східних (православних) церков. 2 березня 1865 року було засноване Кирило-Мефодієвське братство в Острозі і повноваження щодо збору грошей розділилися. Графиня

Протасова продовжує збирати кошти для східних церков, а також фінанси на ремонт приміщень бувшого капуцинського монастиря та костелу в Острозі і адаптацію цих приміщень під навчальні класи та церкву. Графиня Блудова ж розпочала збір пожертв на власне саме братство та на утримання викладачів та учениць училища. Братство Кирило-Мефодієвське (в подальшому просто Братство) та лікарня названі на честь померлого цесаревича Миколи Олександровича, а училище на честь графа Дмитра Блудова [1].

Цікаво, що фіксувалися пожертвування і в розмірі 1000 рублів від купця Б. Глинського, і 20 копійок від Антоніни Б (можливо, Антоніна Блудова). Пожертви фіксувалися окремо на школу графа Блудова і окремо на благочинне училище міста Острога.

Із найцікавіших пожертвувань – ікони, пожертвовані імператрицею, необхідні для іконостаса церкви св. Кирила та Мефодія (можливо, на 1865 рік це були лише кошти, на які писалися ікони для церкви). Найбільші пожертвування на будівництво братської церкви внесли імператриця Марія Олександрівна, графиня А. Г. Шереметьєва і княгиня Д. А. Голиціна. У статуті Братства серед його засновників були згадані: А. Ф. Тютчева, Е. Н. Нелідова, Е. Н. Карамзіна, Е. П. Урусова, М. А. Мещерська, Е. В. Дашкова.

Дарувалися різноманітні книги від В. Платонова, М. Каткова, П. Щербальського, священика Михайловського, І. Кузнецова, Чернігівського єпископа Філарета.

Від Варвари Григор'євої (від народження – графині Каменської) для церкви отримано кіот з мощами [2].

Членські внески були від 20 копійок, але не більше 1 рубля сріблом. Братчикам не дозволялося носити якісь особливі знаки, прикраси, символи, костюми і т. д. Для збору фінансів братству заборонялося використовувати концерти, бали, театральні постановки, лотереї і т. д. Старшим братчиком було призначено Лисенка Петра Васильовича, церковним старостою – Григор'єва Миколу Петровича, казначеєм – Погасєєва Василя Микитовича.

За час із 1864 року по грудень 1865 було зібрано 6875 рублів.

25 травня 1865 року з дозволу міністра народної освіти училище розміщується в приміщеннях колишнього католицького монастиря капуцинів, ліквідованого ще в 1832 році.

Коли назріло питання щодо реставрації приміщень колишнього монастиря, то архітектор (ім'я не називається), оглянувши церкву під час ремонту даху, що протікав, визначив, що костел змурований досить добре, і капітальний ремонт на осінь-зиму розпочинати не потрібно.

Вирішено було взятися за очистку приміщень та ремонту “лицевого корпусу”, мабуть, мається на увазі передня частина старомонастирського корпусу. Ці роботи мали обійтися приблизно в 1803 рублі. Втім, реставрація старомонастирського корпусу затягувалася, тому було прийнято рішення найняти квартиру і в ній організувати училище на правах першого класу майбутнього училища [3]. Начальницею школи було вибрано Гадяцьку Надію Олександрівну.

Це було училище закритого типу. Навчатись у ньому могли лише православні дівчата віком від 9 до 16 років. Першопочатково навчання тривало 7 років в 4 класах (два перших класи по 2 роки і останній – 1 рік), пізніше стало семикласним. Серед предметів, які вивчали в училищі, були: Закон Божий, церковнослов'янська мова та література, російська мова, російська література, французька мова, російська історія (про князів Острозьких згадується в першому класі, в другому – лише побіжно), загальна історія, педагогіка, рукоділля, музика, церковний спів, арифметика та фізична географія. Найбільші курси – російська мова, французька мова, російська історія.

При училищі навіть існував театр, в якому брали участь винятково його вихованки. Навчання було платним, проте дівчата, які не мали можливості оплачувати навчання, могли отримати стипендію, надану кимось із меценатів.

Витяг із протоколу братських зборів від 26 жовтня 1865 р. зазначає: “Училище працює під наглядом і керівництвом соборного священика Ігнатія Зілетнікевича. Ніхто із працюючих осіб в училищі не отримує плату, а ще й додає свої кошти за необхідністю. Дівчат в училище приймають від усіх соціальних верств населення, з платою в 5 рублів на рік. Безкоштовно – лише дівчат із сімей священиків, які не можуть заплатити такі гроші. Дівчата можуть бути лише православного віросповідання, але плату за них можуть вносити не лише православні, проте дарувальники – винятково християни” [4].

4 грудня 1865 р. училище відкрилося в приміщенні старомонастирського корпусу. Правда, із записаних 20-ти учениць на відкриття прийшли лише 8, у інших не виявилось теплового взуття та одягу.

У 1866 р. в Острозі існувало два училища під покровом Братства. Це школа грамотності та підготовчий клас при повітовому училищі для учениць вищого училища, де навчалася 28 дівчат [5]. Усі викладачі працювали безкоштовно, вони давали від 1 до 4 уроків на тиждень.

У листі Блудової до заступника попечителя Київського навчального округу М.О. Тулова від 4 серпня 1866 р. мовиться про необхідність додати годин для викладання в училищі російської мови: «Одна

із моїх мрій полягає у особливій шані і пріоритеті завжди і у всьому російській мові». Після цього листа М. Тулов запропонував звільнити викладача Ліневича, який був католиком, від викладання арифметики і замінити його на вчителя історії та географії П. Некрасова.

Надія Олександрівна Гадяцька недовго керувала училищем, в кінці 1866 року вона померла, тому школу очолив отець Ігнатій Зилетинкевич. Але отець Ігнатій невдовзі передав свої повноваження для К.Д. Солневої, помічницею якої було призначено М.І. Бурцеву.

У відомостях за 1867 р. говориться про ремонт братського училища. У відремонтованій частині знаходилася кухня і флігель для “лечебниці”. Ця частина приміщення станом на 11 червня ще не була закінчена, але дах вже накрили металевою бляхою. Нова стіна – доведена до накриття, стелі та підлоги частково покладені, а 6 кімнат і кухня в головному (старомонастирському) корпусі повністю закінчені. Правда, жити в них ще не можна було, тому що підлога та підвіконня були свіжофарбованими. Залишилося ще відбудувати південну частину приміщення, що виходило в бік саду. Там планувалося розмістити “дортуар” та домашню лікарню, закінчити трапезну кімнату і три класи. (Як бачимо, південну частину старомонастирського корпусу повністю відбудовували. Саме тому під час розчистки підземель ми натрапили на засипку 1867 р., на якій стоять капітальні стіни. Тобто виймати землю із підземелля і надалі є небезпечно.)

Флігель із банею і господарськими приміщеннями планувалося перебудувати і нарешті накрити їх дахом та завершити ремонт церкви всередині [6].

Станом на кінець 1867 р. головний (старомонастирський) корпус, церква і один флігель були відремонтовані, покриті бляхою, і лише внутрішня штукатурка південної частини корпусу ще потребувала закінчення. Біля в'їзду були побудовані кам'яні ворота з дзвіницею. Дах над церквою був збудований шатрового типу з трьома куполами і чотирма хрестами. Кам'яна огорожа теж була відновлена [7].

У 1869 р. розпочалося будівництво і до кінця року був побудований перший поверх приміщення, що знаходиться з правої сторони від церкви. Сама церква була перебудована з костелу молодим архітектором Г. Глазером [8]. 4 грудня із Москви привезли 100-пудовий дзвін, але вішати його ще не було де, тому дзвін розмістили на вулиці, збивши тимчасову споруду із бруса.

У 70-ті рр. відбулися перші випуски учениць. Після завершення навчання вони отримували звання “домашня вчителька”. Правда, у 1873 р. жодна з випускниць училища не змогла здати екзамен на право виконувати роль домашньої вчительки.

При братстві діяла також спеціальна підготовча школа – “братська школа”, що носила характер підготовчих курсів і початкового навчання. Дівчатка вивчали грамоту та святе письмо і готувалися до вступу в училище. Тому постало питання про розбудову училища.

На фермі с. Міклаши братство заснувало народне училище, де спочатку 16 хлопців навчались на писарів. Потім було створено два класи, в яких могло навчатися до 120 дітей, та окреме приміщення, в якому діти вчилися на ковалів, столярів, шевців і т. д. [9].

Побудову нового (правого) корпусу розпочали 11 травня 1870 р. Архітектором був Раструхін. Освячення цього приміщення відбулось у липні 1872 року в присутності Волинського архієпископа Агафангела. Він же заклав перший камінь на новому будівництві.

Розпочали навчання в новому корпусі у 1872 р. [10].

У звіті 1873 р. говориться про будівельні проблеми. Так, майстер відмовився будувати грубки за системою, яку запропонувала архітектор Денська. Недобре склалося і зі встановленням дверей та вікон, що виконувалося острозькими євреями, “малочисленними и неаккуратными”, припускається, що цю роботу треба було дати “русским хорошим мастерам Раструханова” [11].

Йдеться і про те, що, можливо вдасться позбутися сирості у старомонастирському корпусі. Нарешті було знайдено її причину: водостічні труби на внутрішньому і на церковному дворах були засмічені або через незнання замуровані. Трубу із внутрішнього дворику необхідно було терміново відновити, оскільки одне склепіння під підлогою вже розвалилося. (Зараз ми можемо бачити результат ремонтних робіт, що проводилися в 1871 р. У приміщенні, що знаходиться ліворуч при вході в підземну галерею, стеля укріплена металевими балками) [12].

Було також відновлено трубу, що йде від католицького кладовища через церковний двір. Тоді ж з’ясували причину тріщини, яка виникла в дзвіниці над ворітьми, і оскільки вона стала небезпечною, її вирішили розібрати [13].

У звіті за 1873 р. вміщено опис приміщення училища в Острозі. На цей час уже функціонував новий (правий) корпус, який, на диво, не був сирим. Архітектор Раструханов, який будував цей корпус, значно занизив фундамент, щоб вписати цю частину будівлі у рівень зі старим монастирським приміщенням. Для того, щоб волога не потрапляла в приміщення, біля огорожі було вирито канаву, яка відводила воду. Старе приміщення, яке будували ще капучини, і досі постійно сиріє (висловлюється думка, що якби відремонтувати криницю, що знаходиться біля кухні, вологість зменшилася б). На цей час вже були вириті

фундаменти під дзвіницю, що мала знаходитися перед церквою [14].

Відомо зміст листа архітектора А. А. Скуратова із Рівного, написаний 30 листопада 1873 р., в якому говориться про створення переходу між хорами церкви та трапезною (старомонастирський корпус), а також про розчистку криниці [15].

Дзвіниця ще станом на 1876 р. не була добудована, тому що архітектор не хотів працювати, поки не отримає підряд на будівництво Богоявленського собору, а собор стояв “як зачарований”. Вже десять років говорили про його відновлення, але роботи так і не починались. Тому було прийнято рішення розібрати стіни єзуїтського колегіуму, де цегла була дуже якісна, і побудувати з тої цегли собор і приміщення училища ім. графа Блудова та дзвіниці [16].

У 1876 р. графиня Блудова захворіла, тому в Острозі у цей час жила і наглядала за училищем Ганна Олексіївна Андрю, донька тоді вже покійного президента Академії мистецтв Олексія Миколайовича Оленіна. До Анни сватався О. Пушкін, але отримав відмову від батьків нареченої. Після смерті Пушкіна, на 32-му році життя Ганна Олексіївна вийшла заміж за офіцера лейб-гвардії гусарського полку Ф.А. Андрю. Згодом вона прийняла постриг у Корецькому Свято-Троїцькому жіночому монастирі. Померла 18 грудня 1888 р. і похована на території монастиря.

14 травня 1877 р. Блудова поїхала на зустріч з імператором в Здолбунів, де зуміла за 10-хвилинну зупинку переговорити з імператором і, крім розповідей про імператрицю Марію Олександрівну, повідомити, що дівчата із училища чекають на зустріч із царем на станції Кривин. Коли поїзд прибув до Кривина, імператор на дві хвилини вийшов до учениць і поспілкувався з ними.

У 1877 р. Блудова написала листа до міністра освіти – графа Толстого. У них графиня заступається за вчителя історії та географії острозької прогімназії Самарського, в якого виникли проблеми із жандармами через одного учня, переведеного в Остріг із Житомира, який розповсюджував в Острозі революційні листівки та літературу. (Пізніше виявилось, що переслідування поліцією і жандармерією – це тільки наслідки психічної хвороби вчителя. Згодом Самарський повісився).

12 жовтня 1878 р. закінчено будівництво дзвіниці за проектом архітектора Олексія Антоновича Скуратова. Дзвіницю побудували над ворітьми при в'їзді в двір, навпроти церкви. Знизу у дзвіниці знаходилася кімната для сторожа, а над самим проїздом невелика капличка св. Андрія Первозваного [17].

При Братстві існувала також лікарня “для приходящих больных”, в

якій людям надавалася безкоштовна медична консультація та ліки. До 1910 р. кількість хворих, які звернулися до лікарні, перевищило 122 тис. чоловік. Лікарня розміщувалася на території училища.

А. Блудова також підтримала ініціативу Братства про заснування гостинного двору (“странноприимный дом”) для паломників, які йшли в Почаїв. Саме приміщення, ще недобудоване, купили в острозького єврея за 900 рублів, а добудова обійшлася в 811 рублів. 10 грудня 1880 р. його було освячено.

Із початком російсько-турецької війни графиня виділила 4 десятини землі для створення Олександро-Маріїнського притулку [18]. У ньому мали проживати військові, які отримали поранення у різних битвах, але перевага надавалася воїнам із центральних районів Росії. Таким чином, крім благородної мети утримування інвалідів-військових, відбувалося переселення у наш край росіян, які долучалися до русифікації Острожчини.

Кожен, хто одержував місце в притулку, мав одну велику кімнату із окремим входом і комору. В кімнаті розміщувалася і сім’я пожилця. Одній родині виділялася десятина землі для обробки.

Першим до притулку був прийнятий солдат нижнього чину Потанін, він виявився алкоголіком і через деякий час, висловивши незадоволення, що в Острозі живуть одні «жида да хохлы», повернувся до Ярославської губернії. Таким же чином залишив притулок і рядовий Брянського стрілецького полку Іван Плешанов, який відморозив собі ноги в битві на горі Шипка, теж уродженець Ярославської губернії. Цей солдат разом зі своєю дружиною постійно розпивали спиртні напої, за це їм постійно докоряли братчики, тому вони виїхали до себе на батьківщину.

Керівником притулку була Олександра Грязнова. Оскільки постраждали не дуже хотіли до нього переїжджати, то він перетворився на будинок, в якому проживали працівники училища та Братства.

Станом на 1879 р. в Острозі знаходилися такі освітні заклади: “Крестьянский пансион”, прогімназія, учительська семінарія та жіноче училище ім. графа Блудова.

Значною подією стало відкриття в Острозі “русской типографии” Кримського в 1880 р. Підприємець Кримський працював штатним наглядачем маленьких училищ. Крім Острога, Кримський мав друкарню і в Мінську, а при ній був магазин канцелярських товарів і книг. В Острозі при друкарні Кримський відкрив бібліотеку для читання. Друкарня знаходилася між казначейством і прогімназією, в будинку Бурчак-Абрамовича, що колись належав Бочковській [19].

У 1882 р. в Кременці було відкрито жіноче училище, що частково

зменшило наплив дівчат до Острога. Ще одна проблема, яку необхідно було розв'язати в училищі імені графа Блудова, – пошук помічника вже доволі старому священику Якову Немоломському, який, крім служіння в церкві, проводив заняття із вихованками 5 і 6 класів.

У цей же рік до Братства долучилася старша братчиця А. Скарятиня, яка купила маєток в Угорську біля Шумська, і активно взялася поліпшувати фінансові справи братства.

Того ж року молода імператриця подарувала Острозькій прогімназії набір нотних зошитів у гарній палітурці.

У 1883 р. в Кирило-Мефодіївську церкву сім'єю поета Козлова був подарований кіот з мощами. Кіот передала братчиця Олександра Іванівна Козлова. Серед мощей знаходилися і нетлінні останки преподобного кн. Федора Острозького. 24 квітня 1884 р. був призначений новий священик Кирило-Мефодіївської церкви Никанор Сізікевич [20].

Останні роки графиня А. Блудова проживала в Петербурзі та Москві.

Восени 1880 р. Іван Аксаков писав Є. Ф. Тютчевій: “Графиня Блудова все ще в Москві. Очень хотелось ей приехать в Троекурово (тоді там проживав, майже під арештом, Аксаков. Б. М.), но бессознательно, по инстинкту самосохранения, цепляется она за каждый случай, чтобы не подвергать себя напрасной пытке. Отговаривать ее совестно, а между тем она больна мыслью каждого выезда!” [21]. 1 жовтня 1886 р. Антоніна Блудова прислала в Острог для церкви св. Кирила та Мефодія ікону св. Лідії. Незадовго перед тим померла її рідна сестра – Лідія.

Померла Антоніна Блудова 7 квітня 1891 р. Похована на Ново-Дівичому кладовищі в Москві. Ще за життя, в 1885 році на з'їзді Братства в Петербурзі графиня обрала своєю заступницею дружину рідного племінника Марію Адольфівну Шевич, яка вже 18 травня 1891 р. була обрана куратором училища [22].

Літературна діяльність графині збереглася досить непогано. Постійно друкувалися листи та роздуми Антоніни Дмитрівни у “Відомостях Кирило-Мефодіївського братства”. “Записки” Блудової надруковані в журналах “Заря” (1871 і 1872 рр.), “Русский Архив” (1872-1875, 1889 рр.). Дописувала вона також у видання “Странник”. Окремо було видано розвідку графині “Сказание о преподобном Федоре, князе Острожском” (СПб., 1871 р.). А.Д. Блудовій належить публікації: “Острожская летопись” (1867), “Путешествие в Острог” (1868) [23], “Воспоминания о Почаевской лавре”, “Для немногих. Пять месяцев на Вольни. Острожская летопись” [24].

Якщо говорити про подальшу розбудову училища, то, вже задовго після смерті графині, 11 травня 1913 р. розпочалось будівництво нового

корпусу. Через рік будівництво було завершено, а 14 вересня 1914 р. відбулося його освячення Острозьким єпископом Гавриїлом.

Училище припинило свою діяльність в 1923 р., однак залишило слід в історії становлення та розвитку жіночої освіти. Приміщення училища використовувались як навчальні заклади впродовж усього ХХ ст. У 1994 р. в них розмістилася відроджена Острозька академія – нині Національний університет “Острозька академія”.

Погляд на національне питання у літературному доробку А. Блудової

В українській літературі прийнято вважати, що одна із найпомітніших постатей в тодішній Російській імперії – графиня Антоніна Дмитрівна Блудова була великою демократкою та любила українську націю. Дослідники, як приклад прояву цієї любові, наводять заснування в Острозі училища для дівчат імені графа Д. Блудова.

Одна із дослідниць пише: “Антоніну Дмитрівну часто звинувачували в прагненні росіянізації. На захист графині ставали кращі представники інтелігенції Острога. Зокрема, директор музею Йосип Владиславович Новицький у своїй статті про Кирило-Мефодіївське братство писав, що закиди в русифікаторстві, які часто робляться братству поляками, зовсім безглузді, принаймні вже тому, що вихованки з більшим бажанням розмовляють по-народному, ніж літературно. ... Але як істинна інтелігентка, Антоніна Дмитрівна шанувала не тільки російську, а й світову культуру, з великою повагою ставилася до культури української...” [25]. Сама графиня Блудова, як писав Новицький, доходила до того, що замовляла католицьку панахиду на місцевому католицькому кладовищі над могилою якогось свого далекого родича, а в Кирило-Мефодіївській церкві щорічно служились панахиди за Тарасом Шевченком.

До вищесказаного можна додати, що “кращі представники інтелігенції Острога” – це все та ж російськомовна інтелігенція, яка й з’явилася завдяки діяльності училища і самої графині. Йосип Новицький до кінця життя розмовляв російською мовою, та й “при поляках” створив окремий “Русский музей”. Щодо того, що в братській церкві служили панахиду за Тарасом Шевченком, то це сталося лише після 1914 р., тобто через 23 роки після смерті А. Блудової. Негативна оцінка діяльності графині в сенсі русифікації краю подана В. Татаркіним [26].

Про ставлення графині Блудової до українців та й до представників інших національностей ми можемо судити, прочитавши листи Антоніни Дмитрівни, що публікувалися у “Відомостях Кирило-Мефодіївського братства”, які видавалися щороку по декілька разів. Для кращого

розуміння читачами особи А. Блудової, пропонуємо витяги із листів та їх аналіз із невеликими коментарями.

Лист від 30 жовтня 1865 р.: “...Трудно себе представить, какое вредное влияние имел польский лицей частного богатого человека Чатского в Кременце, – сколько вреда наделали польские пансионы и польское частное воспитание девушек русских, которых нигде образовать, кроме польской среды. А простой народ до того в руках евреев, что без жиды ничего не сделает... Церкви православные бедные... Одна такая есть городской собор, другая – в которой служат редко, потому что служить в ней опасно, она грозит развалиться ежечастно, это церковь св. Параскевы Пятницы... Этот Пятницкий приход просит братство дать ему приют в своей церкви, отделив придел на престоле во имя св. Параскевы Пятницы, в здании упраздненного монастыря... Всё настоящее, и всё внешнее образование, всё богатство и вся интеллигенция в руках ополченных сословий, а вся торговля, все ремёсла в руках евреев...” [27]. Таку характеристику життя в Острозі дала графиня Блудова.

У “Відомостях” за 1867 р. говориться, що росіяни нарешті відчули, що Білорусія і Україна – це та ж Росія [28]. На Волині “русские” особливо дружно тримаються між собою, без всілякого “различия сословий”. Все багатство в руках ополчених “сословий”, а торгівля в руках євреїв. Далі Блудова продовжує, що селянин на Волині, крім того, що зорати своє поле та поставити кілька колод з вуликами в лісі, більше нічого не вміє. Для будь-якої купівлі чи продажу селянин іде до “жида”, який дасть йому в борг, а потім стягне з нього останню зернину.

13 серпня графиня Блудова записала розповідь про українського конюха із Бродів Пантелеймона Секалюка, котрий привіз меблі з Києва до Острога. Зі слів графині, “вся іудея почала хвилюватися”, що білокурний хлопчина без посередництва євреїв привіз до Острога меблі. На думку графині, цей приклад для “жидів в чорних довгополих сюртуках та з чорними пейсами” став поганим знаком, що слов’яни можуть щось робити самостійно.

Спілкуватися із Пантелеймоном Секалюком Блудовій допомагав молодий чоловік із “великоросів”. Він перекладав слова, які Пантелеймон не розумів. Великорос був у червоній сорочці, із накинутим на плечі кафтаном, дивився на українця зверхньо. Як стверджує графиня, “это племя (великоросів) рождено для господства, это тип народа с будущностью... но увы в тот же вечер пьянство до чёртиков, драка, стоны, крики, брань, унижение до безсловесной твари – так завершен день артели великоросской”.

В листі, написаному 1869 р. в Брикові, що біля Шумська, А.

Блудова аналізує і порівнює жителів Волині і Росії: українські діти краще поведуться за столом, ніж більшість дітей російських, в тому числі й родичі Блудової. Селянські хати українців набагато чистіші, ніж російські. Але, за твердженням Блудової, самі селяни брудніші від росіян, аргументує вона це тим, що в селах немає бань, і тому миються вони тільки літом у річці (абсурд повний!!! Блудова не допускає думки, що воду для миття можна було нагріти в печі і помитися в ночвах. Б.М.). Жінки українські прикрашаються більше, ніж росіянки, – завжди у них у волоссі квітка або й цілий вінок. На думку графині, українські жінки носять сорочки брудні “неперемытые” [29]. (Напевно, це судження у Блудової виникло під враженням від сірих сорочок, виготовлених із домотканого конопляного полотна. Багато дослідників волинської етнографії акцентували увагу на тому, що на Волині у більшості випадків сорочки як чоловічі, так і жіночі були виготовлені із сірого конопляного полотна, яке вибілити було складніше, ніж полотно лляне. У волинській традиції сіре полотно було таким же святковим, як і біле лляне, що підтверджується дуже гарною і майже “ювелірною” вишивкою на сірому полотні. Весільні сорочки вишивалися білою ниткою по сірому полотні. Б.М.).

Антоніна Дмитрівна вважає, що ставлення чоловіків до жінок на Волині набагато краще, ніж в Росії. Жінка тут вважається господинею, а не “рабочей скотиной или вьючной лошадей, как в крестьянстве великорусском”. Графиня робить висновки, що татари в Україні не мали такого впливу, як в Росії (приниження жінок), крім того, поляки також не гнобили жінок.

Про чоловіків волинських графиня пише: “Мужчины тяжелы, неповоротливы; нет весёлой удали и развязности, скорости и сметливости, с этой добродушной иронией и несколько хитрой ловкостью, о которой кто-то говорил: “знаешь, что обманет, но он так весело и приветно тебя проведёт, что почти приятно”. И самый тип великорусских мужчин вместе тоньше и сильнее, черты лица правильнее и благороднее. Здешний мужик мешковатый и сонный. Зато переодетый в немецкое платье, в сюртук приказчика или сидельца, великорусский мальчик теряет, как бы прикосновением волшебного прутика, всё благородство, всю сановитость своей природы и делается самым вульгарным в мире существом... Здешний же крестьянский мальчик как-то за раз вытянется, развяжется, как только оденешь его в немецкое платье – и свободный и приветливый смотрит и говорит. Оттого ли что здесь шляхтичи беднее, большей частью служа в должности дворовых людей, считали себя уже панами, когда одевали сюртук вместо свиты и принимали привычки

воинственного сословия панов, “лицарство”, как говаривали запорожцы.

После обеда начинался бал. Раздирающий уши оркестр (скрипка, виолончель и бубны) играл до 6 или 7 часов вечера, и “дивчата” всё плясали. Я не могла долго вынести этого гама. Как неизмеримо поэтичнее наш крестьянский хор и наши плясовые песни солдатские, с весёлым присвистом и гиканьем! (“Присвистывание и гикание” для Блудовой “поэтичнее” за скрипку і виолончель? Б.М.).

Даже балалайка, не говоря о гармошке, тысячу раз более похожа на музыку, чем этот адский оркестр и его ... визги и скрип. Даже пискливое пение женское в подмосковных сёлах, а подавно более глубокие голоса средних губерний гораздо приятнее. Зато пляска женская оживленной и грациозней наших монотонных хороводов, и казачок, и полька весело увлекают “дивчат”. Мужчины пляшут что-то вроде присядки, но без удалого, размашистого веселья великорусов”.

У звіті за 1872 р. Блудова говорить, що чехи нагадують їй німців: вони зверхньо дивляться на українських селян [30]. Але, на думку графині, чехи, ймовірно, зможуть перемагти “жидів”, що нікому ні з поляків, ні з росіян (“русские”, мабуть, маються на увазі й українці Б. М.) зробити не вдасться. Чехи хороші майстри, ремісники і від німців перейняли акуратність та ощадливість. Наприклад, вони влаштували в себе пивоварню, продукцію якої можна отримувати за акції, і на кожній акції стоїть напис “в руках поляка или еврея эта акция недействительная”.

Далі в цьому ж номері говориться, що польське дворянське трьохкласне училище перетворено на “русскую гимназию”. Блудова розмірковує, що католики добре знали, що роблять, коли вводили латиницю, або ще й “местное наречие” (українську мову Б.М.) в богослужіння і релігійну літературу. Цим вони розірвали спільну слов’янську єдність. І поки слов’яни не будуть читати книги, написані мовою Кирила та Мефодія, вони не зіллються з росіянами. Далі вона констатує, що це не релігійний фанатизм, а лише вивчення історії, і тільки той, хто її не знає, може насміятися над цим церковно-філологічним питанням.

Роздуми графині продовжуються над питанням: чи залишиться місцеве населення мирним, байдужим глядачем військових подій, які можуть розв’язати поляки? [31] Невже вони забули ненависть до поляків і втратили довіру до росіян? Так думають “люди русские”, які живуть біля Кременця. Кременчани з недовір’ям ставляться до “русских”, гірше, ніж на Острожчині. Далі графиня продовжує, що коли питала в місцевих жінок, чому вони не співають веселих пісень, то ті відповідали, що не знають. На Кременеччині два-три російських поміщики борються з єврейськими “стачками” та “малоросійської лінню”.

Блудова незадоволена чутками, що ходять на Волині, які натякають на відділення “Южной Руси (украинофильство)”, на “Русско-Польский союз (Бакунинский)” та на допомогу Наполеона. Це перше висловлювання Блудової, в якому звучить слово Україна. Поляки готують повстання на Галичині, а волинські поляки їх підтримають. Полячки носять чорні сукні та чорні ланцюжки, що є символом повстання. Блудова запитала одного поляка: якби можна було створити Польщу незалежну, в польських етнографічних кордонах з Варшавою, Краковом і Познанню, але без Львова, чи погодилися б вони? Відповідь була “обтекаемая”, що Прусія не захоче та й Познань вже повністю “обнімеччена”. Графиня резюмує, що в душі поляк ніяк не зможе відмовитися від Галичини та Волині.

У звіті за 1874 р. надруковано конспект із історії всесвітньої літератури [31]. Там зазначається, що латинська мова розпалася на італійську, французьку, іспанську і португальську. Германська мова розпалася на німецьку, англійську, шведську та датську. Слов'янська мова, яка була спільною для всіх слов'янських народів, розпалася на російську, болгарську, сербську, польську та чеську. Про українську мову нічого не сказано, лише пише, що є ще “мелкие наречия”.

Далі надрукована записка “о школах и народном образовании крестьян на Волыни, по поводу слухов о закрытии Дома крестьянских воспитанников Острожской прогимназии”. В записці говориться, що польська еміграція роздмухує штучно створений рух під назвою “хохломанія”, який ставить за основу від'єднання від Росії “Малоросії, України і Нової Росії” і за словами автора записки, який обурюється, претендують на частково Харківську, Воронежську та Курську губернії. Автор також вважає: причиною цього руху стало те, що місцеве населення говорить на своєму “наречии”. Також далі продовжує, що польські пани завжди віддавали всіх, хто вчився в російській школі, в солдати, щоб не занести царську мову в народ. Поляки робили все, щоб місцеве населення не відчуло себе “русским”, а й далі думало, що вони “хохлы, козаки, малоросы, белорусы”. В свою чергу поляками насаджується думка чиновникам, що треба заборонити селянам навчатися в школах, навіть – трьохкласних.

Автор пише про необхідність вчити дітей місцевих селян, щоб вони розуміли, що без освіти вони залишаться “хохлами, безответным, безязычным стадом”, як називали їх до цього часу поляки. Тільки освіта з розумінням “царского языка” допоможе заспокоїти всякий розбрат і ми всі об'єднаємося у велику державу “царя восточного православного”.

У звіті за 1876 р. говориться, що у зв'язку із загрозою війни з турками,

необхідно буде відправити дітей з Волині в Малоросію або й у Великоросію [33] (Волинь Блудова не ідентифікувала з Малоросією, мабуть, маючи на увазі під Малоросією центральні території України. Б. М.).

На 40-й сторінці надрукована інструкція для управління училищем ім. графа Блудова в м. Острозі. Мета училища – розвивати в дітях переконання, що вони і предки їхні “русские”, корінного “русского происхождения”.

У 1879 році графиня аналізує і порівнює дітей українських та російських [34]. Вона пише: “... дети, не смотря на их будничный костюм, на босые ноги, на невзрачные халаты... выглядят так приветливо и понятливо, что весело на сердце... Хочу сказать, что дети смотрят приветливо и умно, с каким то выражением тихой весёлости и понимания; но нельзя к ним применять слово сметливость и резвость... этой живости и удалства наших великорусских мальчиков, которые так и ловят каждое ваше слово на лету и соображают так быстро или ставят вопрос так наивно – смело. Вообще меня поражает медленность и задумчивость в движениях и в выражении лица здешнего народа, кроме только в их пляске, которая оживлённая и весёлая под плохой оркестр не похожа на наш томительный монотонный хоровод. Зато мужчины не знают здесь удалой присядки, ни бешеного топота трепака”.

У відомостях за 1910 р. наголошується, що мета роботи училища ім. графа Блудова – виховати місцевих дітей у переконаннях, що вони і їх предки – росіяни, що місцеві землі були колискою Росії [35].

Також зазначено, що в 1905 р. учениці подали директору петицію про відміну різних обмежень, що існують в училищі. 20 жовтня молодь з міста увірвалася в училище та заманила із собою частину дівчат у собор на панахиду за вбитими революціонерами. На подвір’ї училища були розклеєні революційні листівки. Лише з цього часу в училищі розпочалися певні послаблення.

Із усього перерахованого можна зробити висновок, що графиня Блудова була переконана, що ніяких українців не існує, а є лише люди “русские”, які розмовляють “наречием”, що виникло під впливом польського панства. З нетерпимістю ставилася вона до євреїв та поляків і всією своєю діяльністю намагалася досягти повної асиміляції місцевого українського населення. Ця асиміляція, передусім, повинна була здійснюватися під впливом російської освіти та російського православ’я. Проте, сама собі заперечуючи в роздумах над ментальністю українців і фіксує їхню кардинальну відмінність від росіян, вона так і не змогла сприйняти окремішність української нації та, власне, і не хотіла сприймати.

Чи було заснування училища ім. графа Блудова в Острозі позитивним фактором? Звичайно, з освітньої точки зору це був доволі потужний крок вперед для місцевого малоосвіченого населення, яке польське панство всіяко гнобило як в національному, так і в релігійно-освітньому плані. Але, з іншого боку, із отриманням російської освіти гноблення і у національному, і у релігійному плані продовжилось. Хоча церква була вже православна, русифікація все ж таки продовжувалася.

Наслідки далекоглядної політики ще графа Дмитра Блудова ми пожинаємо до цього часу. І хоча Україна є уже незалежною державою, але ми продовжуємо і до сьогодні боротися за свою національну освіту та церкву, звіряючи спільні підручники з історії та підкоряючись московській патріархії.

Острозьке мистецьке середовище, яке виникло завдяки діяльності Антоніни Блудової та Кирило-Мефодіївського братства

Острозьке мистецьке середовище із середини XIX до середини XX ст. багате на талановитих художників. Потрібно згадати майстрів, причетних до творення мистецької історії Острога XIX – початку XX ст. (Якова Сваричевського, Лева Пігулевського, Дмитра Струкова, художника-академіка Миколу Бруні, ювеліра Андрія Постнікова, талановитого художника Флора Гудова, архітекторів Григорія Глазера, Олексія Скуратова. Більшість із цих митців причетні до Острога завдяки діяльності Кирило-Мефодіївського братства та особисто – графині Блудової. Основна сфера діяльності цих художників на початковому етапі була сконцентрована навколо впорядкування братської Кирило-Мефодіївської церкви.

Як уже зазначалося вище, приміщення Кирило-Мефодіївської церкви спочатку було побудоване як костел монастиря капучинів. У 1832 р. монастир був закритий російською владою. Костел, як і власне весь монастир, потроху зазнавав руйнування. На час, коли до Острога приїхала графиня Антоніна Блудова, храм вже частково був у руїнах. Дах над костелом провалився, внутрішнє оздоблення стін повністю зіпсувалося. З 1865 по 1867 рр. костел був перебудований архітектором Г. Глазером на православну церкву у псевдоруському стилі [36]. 8 грудня 1867 р. відбулося її освячення на честь святих Кирила та Мефодія.

Глазер Григорій Оттобальдович (1842-1880-і рр.) – інженер-архітектор. 1863 р. закінчив Петербурзьке будівельне училище і отримав звання помічника архітектора і чин колезького секретаря. До 1870 р. служив архітекторським помічником у будівельному відділенні Волинського губернського правління. У 1876-77 рр. – молодший

архітектор будівельного управління Ліфляндського губернського управління. В 1878-1879 рр. служив у будівельному управлінні Московського губернського управління. З 1879 р. – молодший архітектор Калузького губернського управління, потім – Орловського губернського управління. З 1881 року подав у відставку [37].

Розповідаючи про художників, які писали ікони для Кирило-Мефодіївської церкви, необхідно подати, власне, сам опис інтер'єру. У відомостях “Св. Кирило-Мефодіївського братства” за 1868-1869 рр. [38] надруковано цікавий опис церкви, який подаємо в перекладі з незначними скороченнями:

“При вході до церкви впадає у вічі дубовий іконостас, який піднімається трьома поступовими арками, відповідаючи своєю будовою високий архітектурний арці інтер'єру церкви. Великі ікони на золотому фоні начебто виступають з іконостасу, особливо намісний образ Кирила і Мефодія у спокійній позі, з животворящим хрестом між ними. Всі образи головного іконостасу написані художником Пігулевським.

Святий Кирило із сувоєм азбуки в руках, з поглядом, повним любові та сумного терпіння, особливо вдався живописцю. Біля святого Кирила – брат його, святий Мефодій: сивий, в митрі, зі спокійним, сумним поглядом світлих очей, вказує на відкрите Євангеліє, перекладене ним: “Искони бѣ Слово”. Біля цієї ікони на повороті іконостасу стоїть святий Олександр Невський, слов'янський подвижник, переможець німців-латинян. З іншої сторони – південні двері із зображенням Архангела Михаїла, переможця духа злоби та обману.

Потім намісна ікона Спасителя. Зображення, відоме під назвою “Спаса 19-го лютого”, написане на пам'ять звільнення від кріпацтва. Ісус Христос сидить на престолі, однією рукою благословляє, другою тримає разом скіпетр і відкрите Євангеліє зі словами: “азъ прославихъ тя на земли, дѣло совершилъ, еже далъ еси мнѣ да сотворю. И вся моя твоя суть и твоя моя, и прославихся въ нихъ. Да вси едино будутъ яко же ты Отче во мнѣ и азъ въ тебе, да и ти въ насъ едины будутъ”.

Вище, на арці, так, що виходить між рами образів Спасителя Архістратиґа, в напівкрузжі на золотому фоні святі ієрархи, вчителі Руської землі: святий Михаїл – перший митрополит Київський, який хрестив і вчив народ при святому Володимирі і заснував перші училища на Русі, прямий нащадок по духу святих Кирила і Мефодія, слов'янин-болгар, смиренний трудівник і поборник віри та науки; святий Кіпріан (сербо-болгарин), який заснував перше духовне училище в Москві і переніс до нас багато дорогоцінних книг із сербських монастирів; святий Стефан Пермський, друг святого Сергія, апостол Пермі; святий

Димитрій Ростовський, котрий переніс на московську північ науку із київських шкіл. З правої сторони біля входу на стіні – зображення святих: Олександра Невського, Йосипа Піснеспівця і Георгія – подарунок художника Струкова в пам'ять спасіння життя царя 4 квітня 1866 р.

Біля правого кліроса – ікона святого Федора Острозького, славного своїми військовими подвигами, захисника Волині та Поділля від поляків, який ходив на допомогу гуситам, але найбільше прославився своїм подвигом чернечого життя в Київських Дальніх печерах. Прямий обов'язок Острозького братства – влаштувати приділ його імені, і чекають тільки на достатню кількість коштів для побудови іконостасу. На місці, призначеному для цього, тепер лежить на аналої ікона святого Федора Острозького, освячена на його мощах, – приношення київського братчика Н. А. Ригельмана.

У кліросі на столі стоїть кіот із срібною лампадкою та іконою святителя Петра Ратенського, митрополита Московського, іконами інших святих. Біля самих Царських Врат, на аналої – ікона в окладі Христа Спасителя – подарунок імператора, призначена також для майбутнього приділу. Над самими Царськими Вратами розміщено напис, який освітлюється срібним, позолоченим панікадилом вишуканої форми та чудового гравіювання – подарунок А. М. Постнікова. За престолом, у вітарі знаходиться вишуканий семисвічник з накладного срібла – подарунок житомирського купця Журавльова.

Зліва, біля входу до церкви, на стіні зображення однієї з Дів-Мироносиць, котра йде в сльозах та безнадійному горі з Голгофи. В іконостасі з цієї ж сторони назустріч їй зі склянкою мира в руках виступає на золотому фоні свята Марія Магдалина – провісниця Воскресіння. На цій стороні в глибині бокової арки знаходиться лікувальний приділ святого Пантелеймона Цілителя із чудовою іконою святого лікаря-безсрібника. (Цей іконостас теж дубовий, але з більш розкішним різьбленням і образами святого Івана Хрестителя із крилами, зі святим Стефаном Першомучеником на північних і південних дверях. Всі ікони цього іконостасу подаровані Є. А. Драшусовою). Біля ікони святого Пантелеймона на столі стоїть кіот, на якому зображені три Святителі. Цей складень – подарунок від артилерійської бригади, розміщеної в Острозі. За звичаєм, солдати заповідали церкві своє дороге цінне надбання, військові відзнаки. Тому ікона обвішана медалями на георгіївських стрічках.

Тут же, на повороті стіни образ святого Миколая: він стоїть, опираючись однією рукою на рукопис, відкритий на словах: “Свѣта отъ Свѣта, Бога істинна отъ Бога истинна”. Біля Царських Врат, під намісним

образом Божої Матері, на аналої знаходиться ікона Почаївської Богородиці – це подарунок Волинського владика Агафангела. Вона у чудовій срібній рамі роботи А. М. Постнікова, і, як ікона артилеристів, обвішана Андріївським орденським ланцюгом, який належав графу Д. М. Блудову.

За головним престолом біля самої стіни горить лампада перед невеликим хрестом: срібним, позолоченим, з дорогоцінним камінням. Це найбільша святиня храму. У нього вкладена частка Животворящого Древа Хреста Господнього, яка дійшла до нас незвичним шляхом.

Французький король Генріх IV (колишній гугенот) подарував золотий наперсний хрест з частинкою Животворящого Древа своїй дружині – королеві Марії Медичі. Про це свідчить вигравіюваний на хресті напис: „a la goune Marie”. Королева заповіла цей хрест своєму духівнику, pere Laurent, який був у дружніх стосунках із сімейством Тессьє, й одному із членів цієї родини хрест дістався за заповітом. З тих пір він зберігався в цій родині, переходячи до старшого сина, і таким чином дійшов до одного Тессьє, який був читцем короля Людовіка XVI. Він емігрував з багатьма іншими Тессьє та одружився на англійці. З Людовіком XVIII він переїхав до Росії й вибрав місцем проживання Москву, де помер, залишивши дорогоцінний хрест єдиній наступниці – своїй дочці (протестантці по матері). М. Тессьє померла в Москві і, не бажаючи залишати хрест протестантам-нащадкам, передала його, вмираючи, одній російській дамі, подрузі молодості, яка зістарилася в дружбі з нею. Таким чином, ця частинка Животворящого Древа, привезена із православного сходу, перейшла крізь руки гугенота в латинські й знов через протестантку повернулася до православної жінки, яка виділила половину цієї святині в братську Кирило-Мефодіївську церкву.

У вівтарі є ще речі, подаровані А. М. Постніковим, – срібна позолочена, обсипана аметистами чаша для причастя. Незвичайної краси та форми, з гравіюваними зображеннями, вона має вишукану обробку.

Запрестольний образ Вознесіння Господнього ще не поставлений. Імператриця, яка подарувала храму весь головний іконостас, благословила замовити і цю картину тому ж художнику Пігулевському. Виходячи з вівтаря з лівої сторони, ми бачимо на північних дверях ікону святого Юрія Змієборця, “полонених звільнителя і бідних захисника, хворих лікаря, царів поборника”. В арці над дверима із намісною іконою, що вище святої Марії Магдалини, у відповідності зі святими вчителями руської церкви, про яких ми вже згадували, зображення святих Жінок Рівноапостольних, котрі розповсюдили християнство своїм сімейним впливом або мученицьким подвигом: свята цариця Єлена, мати

Костянтина Великого; свята Ніна, яка навернула в християнську віру Грузію; свята Ольга і свята мучениця Людмила, княгиня Чеська.

У лівому, Пантелеймоновому приділі за престолом знаходиться посріблений семисвічник, подарований невідомим через М. Д. Ілліченка. На стіні біля самого іконостасу знаходиться дуже давня ікона Казанської Божої Матері в срібному окладі, з повішеним на вінчику, також давнім, наперсним хрестом із мощами – фамільна святиня, принесена в дар для церкви Н. П. Оленіним за упокій душі свого батька і діда А.Н. Оленіна, президента Академії мистецтв, відомого своїм патріотизмом, любов'ю до археології та мистецтв, покровителем всіх молодих талановитих людей свого часу.

На протилежній стороні церкви, за правим кліросом, через доволі низьку арку, розміщено вхід в невелику прибудову, освітлену тільки маленьким вікном. Там лежить плащаниця з лампадкою перед нею у формі пасхального яйця із написом: “Христос Воскрес!”. Біля двох кліросів знаходяться гарні металеві хоругви роботи Постнікова – його подарунок для братської церкви. Можна було б розповісти про всі прикраси храму, але багатьох ікон ще не вистачає, інші не розміщені на своїх місця. Особливо помітно порожнечу під аркою правого кліросу, де передбачається приділ святого Федора кн. Острозького.

На дзвіниці знаходиться стопудовий дзвін та інші, подаровані стараннями почесного братчика Андрія Михайловича Постнікова. При церкві зберігаються книги, надруковані князем Острозьким, подаровані братчиками: Острозька Біблія та Новий Завіт із Псалтирем” [39].

З наведеного опису ми дізнаємось, що реконструкцією храму активно опікувалася імператорська родина. На кошти імператриці Марії Олександрівни було замовлено іконостас, ікони до якого намалював художник Пігулевський. Але, допоки цей іконостас не був готовий, у храмі стояв тимчасовий, переданий із Петербурга та привезений до Острога кавалергардським полком.

Про цікаві деталі внутрішнього оздоблення храму можна дізнатися і зі спогадів відомого мандрівника по святих місцях А. Н. Муравйова в його брошурі “Почаївська лавра і Острозьке братство” [40]. Муравйов згадує про образ Вознесіння Господнього як про вже написаний художником Пігулевським, розміщений у вівтарі за центральним іконостасом. Його подарувала імператриця Марія Олександрівна (дружина Олександра II). Ікона була настільки великих розмірів, що створювалася ілюзія, ніби постать Спасителя висить у повітрі над іконостасом.

Із наведеного вище матеріалу можна зробити висновок, що ікон, написаних саме Пігулевським для Кирило-Мефодіївського храму, було

десять. Але, можливо, їх було і більше. Із точно атрибутованих робіт цього художника можемо назвати: намісний образ Кирила і Мефодія, образи святого Олександра Невського, Архангела Михаїла, намісні ікони Спасителя та Богородиці, святого Михаїла – першого митрополита Київського, святого Кіпріана, святого Стефана Пермського, святого Димитрія Ростовського, запрестольний образ Вознесіння Господнього.

Про художника писала Н. М. Молева у статті “Семья Пигулевских” у книзі “Москва, тридцатые...” [41], але, на жаль, цю роботу відшукати не вдалося.

Лев Павлович Пігулевський народився 1843 р., можливо, в Мінській губернії [42]. У 1858 р. імператор Олександр II проїжджав через Мінськ, де в той час проживав художник. Ще зовсім молодий Левко подарував царю рисунок (портрет доньки Олександра), за що був нагороджений діамантовим перснем.

З 1862 р. Пігулевський зазначається як вільний відвідувач – учень “Академії художеств”. Там він отримав медалі: у 1864 р. – срібну, 1865 р. – срібну, а в 1866 р. – дві срібні. В 1870 р. – отримав звання класного художника III ступеня, а в 1871 р. – звання класного художника II ступеня [43].

Лев Павлович часто приїздив в Остріг, де на той час жили його батьки, і розписував Кирило-Мефодіївську церкву. Паралельно займався розписом храму Христа Спасителя в Москві.

Дмитро Михайлович Струков – художник, археолог, церковний історик. У 1846 р. він вступив до художньої школи (згодом, відоме “Строгановское училище”). У 1855 р. отримав звання некласного художника із портретного акварельного живопису. У 1849 р. відкрив художню школу при Троїце-Сергіївській Лаврі. Видавав журнал “Школа малювання” (1858 р.).

В описі церкви згадуються зображення святих Олександра Невського, Йосипа Пісноспівця і святого Георгія – подарунки художника Струкова. Ці образи він подарував церкві в 1866 р. на пам’ять про спасіння імператора Олександра II.

Цікавою є історія про отримання іконостасу для Кирило-Мефодіївської церкви від принцеси Баденської Марії Максиміліанівни. Восени 1882 р. в Баден-Бадені була побудована нова кам’яна церква. Князь Г. Г. Гагарін виготовив для неї новий іконостас, тому постало питання куди подіти старий. Павло Аненков запропонував графіні Блудовій самій розпорядитися куди віддати ці старовинні ікони. Вже в листопаді вони прибули до Варшави, там числилося п’ять ящиків, а мало бути шість. У супровідному листі було сказано, що вантаж повинен

отримати староста Кирило-Мефодіївської церкви Федір Порфірович Кутневич, а не директор прогімназії Василій Миколайович Водолагін.

До Острога іконостас прибув 13 березня 1883 р. Під час розпаковування ящиків виявилось, що дерев'яні частини були обтягнуті зеленою шерстяною тканиною, окантованою золотим позументом. Було отримано п'ять ікон та царські ворота. Намісні ікони Спасителя та Богородиці написані на позолоченому тлі у візантійському стилі, вони збереглися досить добре. Дві бокові ікони (св. цариці Єлени і Архістратиґа Михаїла) були написані в європейському стилі “западної школи”. Довжина ікон – півтора аршини (трохи більше одного метра). Царські ворота та ікона “Тайна вечеря” теж написані в європейському стилі. Шоста ікона (св. Олександра Невського) написана в стилі суздальської школи іконопису, довжиною в два аршини (півтора метри). Крім ікон, прислані були також два панікадила на 18 свічок, мельхіорова лампадка і дві хоругви [44].

У пам'ять про 300-ліття царювання дому Романових Братство отримало ікону Феодорівської Богоматері, написану художником-академіком М. О. Бруні. Наліво від входу до церкви знаходилась ікона св. мучениці Антоніни, написана академіком М. А. Бруні, – дарунок загального з'їзду братчиків у Петрограді в 1915 р. Можливо, Бруні належить авторство ікони преподобного Михаїла Молебна, Олександра Невського, Миколая Мирлікійського та Алексія, митрополита Московського, а також ікона святих Володимира та Нестора Літописця.

Микола Олександрович Бруні спочатку вчився на архітектора, відвідуючи Петербурзьку академію, вивчав архітектуру. Втім, схильність до живопису змусила його зрадити сімейній традиції, і в 1875 р., після закінчення гімназії, він вступає до Академії мистецтв. З 1890 р. викладав в Центральному училищі технічного малювання барона А. Л. Штігліца. З 1892 р. – наглядач класів Академії мистецтв, в 1894 р. і призначений інспектором класів Вищого художнього училища при Академії. У 1906 р. М. А. Бруні був удостоєний звання академіка. З 1912 р. художник завідує мозаїчним відділенням Академії.

Чи були Струков і Бруні в Острозі? Важко стверджувати. Проте, така кількість ікон свідчить на користь того, що ці живописці могли бути в братській церкві, а, отже, і в нашому місті. Тим більше, що ще одне живописне полотно із зображенням Марії Магдалини (правда, авторства Федора Антоновича Бруні – діда майстра) було передано Братством імені князів Острозьких до музею і зараз займає почесне місце в експозиції Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Яків Сваричевський (Сварачевський) – викладач живопису в

Острозькій гімназії в к. XIX – поч. XX ст. Написав серію копій із портретів князів Острозьких. У колекції острозького музею є його підписна копія портрету князя В.-К. Острозького, яка датується 1883 р.

Пензлю Сваричевського належить також портрет Раїни Вишневецької, написаний у 1884 році. Нині він зберігається в Національному музеї України у місті Києві. Цей портрет виконаний на замовлення і, можливо, за відсутності відповідного оригінального портрету, із якого автор міг би зробити копію. Тому, на нашу думку, за основу для написання одягу портретованої Сваричевський використав портрет Беати Костелецької. Припускаємо, що риси обличчя написані з когось із реальних сучасників художника.

Тетяна Журунова називає Сваричевського академічним художником, який походив із Поділля [45]. Інформацію про нього вона почерпнула з “Подільських єпархіальних відомостей” 1869-1903 рр. (точної дати відомостей не подає).

Яків Сваричевський писав не тільки портрети князів Острозьких, але й інших вельмож. Так, в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського зберігається лист Я. Сваричевського до Адама Мелешка-Мелишкевича, датований 29 травня 1879 р. з Острога [46]. Приблизний зміст листа такий: “... якщо хочете, то я вам намалюю портрети кн. Яблоновських”, і, як підтвердження, додаються графічні зображення князів в профіль [47].

Відома інформація, що при храмі Параскеви-П’ятниці в Острозі деякий час існувала школа (шкілка), в якій, можливо, викладав Сваричевський. Він також проживав у будинку, який належав вищеназваній церкві [48].

Ще один митець, але вже ювелір, Постніков Андрій Михайлович, теж був причетний до історії Острога. Постніков був членом Кирило-Мефодіївського братства і зробив багато подарунків братській церкві. У вівтарі зберігалися такі подаровані ним речі: вишуканої форми та чудового гравіювання, срібне, позолочене панікадило; чаша для причастя, срібна, позолочена, обсипана аметистами; металеві хоругви роботи Постнікова.

У чудову срібну раму роботи А. М. Постнікова була оправлена ікона Почаївської Богородиці – подарунок Волинського владика Агафангела. На дзвіниці знаходився стопудовий та й інші дзвони, подаровані стараннями цього почесного братчика.

А. М. Постніков – російський купець, засновник фабрики золотих, срібних і бронзових виробів у 1868 р. У 1870 р. при фабриці відкрилася спеціальна школа із підготовки майстрів-ювелірів. У 1877 р. фірма

отримала почесне звання придворного постачальника імператорського двору, двору Великого князя Володимира Олександровича і Великої княгині Марії Павлівни, а також англійського Королівського будинку. З 1870 р. фабрика є учасником всеросійських і міжнародних виставок. У 1886 р. на базі фірми А. М. Постнікова було організоване “Товариство фабрики металевих виробів А. М. Постнікова”, що проіснувало до 1917 р.

В даній розвідці ми розповіли про незначну частину митців, причетних до історії Острога. В майбутньому роботу слід продовжити і, можливо, ще й доповнити новими знахідками.

Якщо говорити не лише про художників, то варто відзначити і подарунки братчиків, які самі їх не виготовляли, а купували, нерідко вкладаючи в це величезні кошти. Так, житомирський купець Журавльов подарував семисвічник, прикрашений накладним сріблом.

Єлизавета Драушова подарувала церкві всі ікони для лівого іконостасу св. Пантелеймона-цілителя. Туди входили образи, власне, самого св. Пантелеймона, Івана Хрестителя, зображеного за давньою традицією, в образі ангела з крилами та першомученика св. Стефана на вратах, а також ікона із зображенням св. Марії Магдалини.

Біля ікони св. Пантелеймона стояв кіот із зображенням трьох Святителів. Цей похідний складень належав солдатам артилерійської батареї, яка була розміщена в Острозі. Ікона повністю обвішана “севастопольськими” [49] медалями на георгіївських стрічках.

Над царськими воротами висіла спускна ікона Богородиці Почаївської, яку подарував владика Агафангел, вона розміщена в середині срібної зірки роботи Постнікова. На зірці висить орден Андрія Первозваного разом із андріївським ланцюжком, нагорода належала графу Дмитру Блудову.

У церкві знаходилася ікона Казанської Богородиці в срібному окладі, на вінчику якого був закріплений хрест-мощовик, що подарував храму Н. П. Оленін. Цей хрест належав ще його діду, президенту Академії мистецтв Олександрову Миколайовичу Оленіну.

Серед митців цієї доби варто назвати острозького благочинного Костянтина Йосиповича Червінського, який, за сприяння А. Блудової, був переведений із Розвазької церкви до Межиріцького монастиря і призначений благочинним. У 1869 р. він записав католицьку чудотворну ікону св. Атонія. Біля фігури св. Антонія із Межиріцького монастиря розміщено такий напис: “Писаль сию Икону Благочинный Константин Юсифов Червинский 1869 года месяца мая”. Під час реставрації під св. Антонієм, написаним у 1869 р., було виявлено раніше зображення католицького Антонія. “Нижній” святий, мабуть, був написаний ще

на початку XVIII ст., але оскільки зображення святого в католицькому одязі не підходило православним монахам, ікону повністю переписали. Потрібно відзначити, що “нижній” католицький Антоній набагато якісніший з мистецького погляду.

Повернення Межиріцького монастиря у православ'я було дуже великою подією на Волині. Адже Богоявленський собор в Острозі був тоді майже повністю зруйнований, і Свято-Троїцький храм Межиріча виявився найбільшою за розмірами православною святинєю Острожчини. У зв'язку із поверненням церкви православним, російський департамент Уділів подарував храму великий дзвін, на якому був вигравіюваний такий напис: “1871 р., жовтня 12 дня, в царствування Государя Імператора Олександра II відлитий цей дзвін в дар від департаменту Уділів для Межиріцької Троїцької церкви, поверненої в 1866 р. з тимчасового католицького захоплення. Відлитий на заводі А. П. Фінляндської у Москві. Ваги 107 пуд. 5 ф.”.

В “Історико-статистичному описі церков і парафій Волинської єпархії” Миколи Теодоровича сказано, що цей дзвін був відлитий на прохання камер-фрейліні імператриці Марії Олександрівни – Антоніни Дмитрівни Блудової, яка саме в цей час розпочала перебудову колишнього монастиря капучинів в Острозі на жіноче училище для православних дівчат, а костел Святої Трійці цього монастиря перебудувала на православну церкву Кирила та Мефодія. Графиня А. Д. Блудова переконала благочинного священика Костянтина Червінського віддати католицьким ксьондзам дзвін вагою 55 пудів, який належав монахам-францисканцям. Костянтин Червінський погодився на це тільки з тією умовою, що графиня А. Д. Блудова дістане для церкви дзвін вагою не менше 100 пудів. Графиня виконала цю умову. На дзвоні є зображення св. князя Олександра Невського, ікони Казанської Богоматері та Трійці Старого Завіту.

Протоіерей Костянтин Червінський помер у 1895 р. під час епідемії холери і, як записано в архівних актах, “...на ньому епідемія припинилась”. Наступний настоятель храму – отець Костянтин Рогальський. Він опікувався церквою до 1906 р. У 1898 р. за його розпорядженням проводились роботи по відновленню чудотворного образу і риз Межиріцької Богородиці. Близько 1900 р. художник Єрмаков розписав стіни храму. Величезні картини на біблійні сюжети були намальовані за ескізами розписів видатних російських художників Віктора Васнецова та Михайла Нестерова, що знаходяться у Володимирському соборі в Києві.

Вже після смерті графині А. Блудової, в жовтні 1891 р., за сприяння Кирило-Мефодіївського братства, після відбудови архітектором

Базилевським, (проект К. Тихомирова) був освячений Богоявленський собор.

Базилевський Павло Антонович (1855 – ?) – архітектор. Професійну освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв в 1877-1883 рр. і отримав звання класного художника 2-го ступеня.

В Богоявленській церкві особливо цінними були ікони, написані художником Распоповим. Цим митцем було написано більшість ікон з іконостасу, а також ікона Федора Острозького, рака з мощами якого знаходиться з лівої сторони храму.

Вчителем малювання та чистописання в училищі імені графа Блудова з 15 грудня 1895 р. працював старший радник Васильй Костянтинович Авер'янов, він закінчив Строганівське училище технічного малювання (50). Із робіт художника в острозькому музеї зберігаються: акварель “Острозьке ім. Д. Блудова жіноче училище” (1911 р., 47х27 см, ДІКЗО КН-1342) та акварель “Острозька чоловіча гімназія” (1904 р., 30х41 см, ДІКЗО КН-10521).

Необхідно згадати про останнього викладача живопису в училищі ім. графа Д. Блудова – Гудова Флора Юхимовича. Окрім того, що він був вчителем малювання в Острозькому жіночому училищі – викладав також в Острозькій чоловічій гімназії. Відомість про зарплату в училищі за 1922 р. засвідчує, що Флор Юхимович отримав за місяць жовтень двадцять тисяч марок, а взагалі зарплата за рік становила 240 тис. Про Гудова поки що не вдалося зібрати багато матеріалу. Його спадкоємці виїхали з Острога до Львова і вивезли з собою всі картини та документи, що стосуються Флора Юхимовича. Із того, що відомо, можемо назвати лише декілька робіт. Одна картина художника зберігається й зараз в Острозькому музеї – це портрет монаха. Ще варта уваги робота, яка належала родині, але підписана Репіним І. Ю., – етюд до картини Іллі Юхимовича “Портрет старого”. Як розповідали внуки Гудова, це була навчальна копія, яку виконав дід, а підписався під роботою сам І. Репін.

У звіті Кирило-Мефодіївського братства за 1878 р. надруковано лист, в якому говориться, що Микола Б... просив художника Г. П. написати 18 ікон для іконостасу (7 великих і 11 малих) за 1600 рублів і 5 картин за 1500 рублів. У листі сказано, що семінарія? не має більше грошей і просить посприяти в отриманні позитивної відповіді від художника. Датовано лист 27 грудня 1878 року з м. Острога. З листа не відомо, кому він написаний і ким, ми можемо лише припустити, що лист написаний графині Блудовій кимось із членів Братства, щоб вона в свою чергу вплинула на художника який заховався за ініціалами Г. П. Якщо написаний лист в Острозі, то й іконостас, міг призначатися для Острозького храму [51].

Про А. Д. Блудову див.: Графиня А.Д. Блудова. Некролог // Волынские епархиальные ведомости (ВЕВ). 1891. №12-18. С. 416, 464-475; Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское братство. – СПб., 1903; Бондарчук Я. Антоніна Блудова / Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. С. 327-336; Татаркін В. Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? / Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя”. 1996-1998 рр. – Острог, 2000. – С. 240-243.

Статті А. Д. Блудової: «Странник», 1863-1871; «Семейные Вечера», 1876; «Заря», 1871-1872; «Русский Архив» 1872-1878.

Окремо видані: «Известие об Острожском св. Кирилло-Мефодиевском братстве». – М., 1866; «Острожская летопись», 1867; «Воспоминание о Почаевской лавре», 1868; «Путешествие в Острог». – СПб., 1868; «Книга для чтения по русской истории». – СПб., 1869; «Для немногих. Пять месяцев на Волыни», СПб., 1868; «Сказание о преп. Феодоре, кн. Острожском», 1871; «Воспоминания». – СПб., 1871, М., 1889; «Воспитанницам училищ гр. Д. К. Блудова на прощание». – СПб., 1881.

Література

1. Известие об Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве. Отчет графини Протасовой и графини Блудовой за 1864 и 1865 год по 31 декабря. – Москва, январь 1866 г. – 40 с.

2. Известие об Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве. Отчет графини Протасовой и графини Блудовой за 1864 и 1865 год по 31 декабря. – Москва, январь 1866 г. – 40 с.

3. Известие об Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве. Отчет графини Протасовой и графини Блудовой за 1864 и 1865 год по 31 декабря. – Москва, январь 1866 г. – 40 с.

4. Известие об Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве. Отчет графини Протасовой и графини Блудовой за 1864 и 1865 год по 31 декабря. – Москва, январь 1866 г. – 40 с.

5. Известие о Св. Кирилло-Мефодиевском Острожском братстве май месяц 1866 г.

6. Известие о Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве по 2-е июля 1867 г. – С. 66.

7. Известие о Острожском Св.-Кирилло-Мефодиевском братстве по 2-е июля 1867 г.

8. Отчѣт Св. Кирилло-Мефодиевскаго православнаго братства за 1868-1869 г. – СПб., 1870. – С. 32.

9. З 1869 по 1915 роки училище закінчило 1940 учнів. Див.: Я. Бондарчук. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство / Життя і слово. – Острог. – 2012. – 12 травня. – № 37-38.

10. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873. – С. 23.
11. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873.
12. Отчёт св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873. – С. 6-7.
13. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873.
14. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1873 год. – СПб., 1874.
15. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1873 год. – СПб., 1874. – С. 72.
16. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1876 год. – СПб., 1877. – С. 10.
17. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878-1879 год. – СПб., 1882. – С. 1.
18. Зараз цей будинок знаходиться за адресою вул. Семінарська 6.
19. Известие о Св. Кирилло-Мефодиевском Острожском братстве 27 ноября 1882 года. Надрукована в друкарні Кримського в Острозі.
20. Известие о Св. Кирилло-Мефодиевском Острожском братстве 1883-1884 г. [Надруковано в друкарні Нікітіна П. А. в Острозі].
21. Письма И. С. Аксакова периода основания им газеты «Русь». Сентябрь-октябрь 1880 года.
22. Новосілецький А. Острозьке жіноче графа Блудова училище і братська школа як осередок освіти на Волині / Матеріали VII-IX науково-красназничих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 102.
23. Про А. Д. Блудову див.: Графиня А.Д. Блудова. Некролог // Вольнские епархиальные ведомости. – 1891. – №12-18. – С.416, 464-475; Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское братство. – СПб., 1903.
24. Татаркін В. Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? // Матеріали VII-IX науково-красназничих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя”. 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 240-243.
25. Бондарчук Я. Антоніна Блудова (1812-1891) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 327-336. Новицкий И. В. Кирилло-Мефодиевское братство в г. Остроге // Русский голос (Львов). – 1929. – 15.IX. – № 72 (364).
26. Татаркін В. Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? // Матеріали VII-IX науково-красназничих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя”. 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 240-243.
27. Известие об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. Отчет графини Протасовой и графини Блудовой за 1864 и 1865 год по 31 декабря. Москва, январь 1866 г. – 40 с.
28. Известие о Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве по 2-е июля месяц 1867 г.
29. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868-1869 г. – СПб., 1870.
30. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873. – С. 38.

31. Отчёт Св. Кирило-Мефодиевского братства за 1871-1872 г. – СПб., 1873. – С. 52.
32. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1873 г. – СПб. – 1874 г. – С. 56.
33. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1876 год. – СПб., 1877 г.
34. Отчёт св. Кирило-Мефодиевского братства за 1877-1878 г. – СПб., 1879 г. – С. 36.
35. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства. 1864-1910 г.г. / Составил Н. П. Быков, старший братчик, секретарь главного управления Братства. – СПб., 1910. – С. 91.
36. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868-1869. – СПб., 1870. – С. 32.
37. Барановский Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842-1892. – СПб., 1893. – С. 83-84; Листок архитектурного журнала «Зодчий». – СПб., 1877. – №34.
38. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868-1869 г. – СПб., 1870. – С. 32-42.
39. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868-1869 г. – СПб., 1870. – С. 32.
40. Муравйов А. Н. Почаевская лавра и Острожское братство. – К., 1871. – С. 26.
41. Молева Н. М. [Очерк о московской семье и ее представителе – художнике XIX в. Л. П. Пигулевском] // Москва. – 2000. – №10. – С. 156-162.
42. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868-1869. – СПб., 1870. – С. 32.
43. Интернет ресурс: <http://art.ru.info/ar/24017/>.
44. Известие Кирилло-Мефодиевского братства 1880-1884. – СПб., 1885 – С.158-160.
45. Интернет ресурс: <http://familyface.net/people/view?808098>.
46. Институт рукопису Нац. бібл. ім Вернадського, Фонд 99 (житомирська учнівська корпорація). Справа 244, лист І. Сваричевського до Адама Мелешка-Мелишкевича від 29 травня 1879 року з Острога.
47. За надану інформацію дякую Ігорю Тесленку.
48. Вихованець Т. Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 34. – Старокостянтинів, 2006.
49. Медалі були отримані солдатами під час кримської війни 1853-1856 рр.
50. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства. 1864-1910 г.г. / Составил Н. П. Быков, старший братчик, секретарь главного управления Братства. – СПб., 1910. – С. 230.
51. Отчёт Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878-1879 г. – СПб., 1880.